

УДК 347.626(37+477).001.36

*В.С. Лещенко,
А.В. Разінкова*

РИМСЬКІ ТА СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКІ ОСОБИСТІ, МАЙНОВІ ВІДНОСИНИ ПОДРУЖЖЯ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ)

Однією з актуальних проблем сучасного життя є проблема розвитку сім'ї. Сімейному праву законодавці останнім часом приділяють багато уваги: дискутують про його значення в житті суспільства, виділяють основні завдання, які треба виконати державі для гідного розвитку родини.

Модель сучасної української сім'ї, яку ми бачимо нині, сформувалася не відразу. За свою багатовікову історію українська родина увібрала в себе правила і звичаї багатьох народів. Але більше всього, на наш погляд, ми запозичили зі способу життя стародавніх римлян. Україна, як і багато інших європейських країн, уже на початку своєї історії, з часів Київської Русі, взяла участь в одному з унікальних феноменів – рецепції римського права [1, с. 32], запозичила багато чого із законодавчих положень права Риму, Візантії, а потім рецепованого права Франції, Німеччини, Росії, Литовського князівства, Речі Посполитої.

Вивченням римського права і його впливу на розвиток сучасних європейських правових систем активно займалися цивілісти різних країн. Серед зарубіжних авторів особливої уваги заслуговують праці Іво Пухан і Мір'яни Поленак-Акимовської [2], Чезаре Санфіліппо [3], Мілана Бартошека [4], Францозі Дженаро [5], Мануеля Хесуса [6], Конрада Цвайгерда і Хеїна Кета [7] та інших. Із російсько-українських дослідників проблемам сімейного права присвячені роботи І.А. Покровського [8], В.М. Хвостова [9], І.Б. Новицького [10], Д.В. Дождєва [11], А.І. Косарева [12], О.А. Підпригори [13], Є.О. Харитоновна [14], О.І. Харитонової [15], О.О. Іванова [16], І.В. Жилінкової [17], К.М. Глиняної [18]. Дуже цікава, на наш погляд, стаття С.Д. Гринько про історіографію питання рецепції римського права в Україні [19]. Усі вони зробили значний внесок у розвиток і вивчення римського та сучасного приватного права.

Питання рецепції римського права було актуальним за всіх часів і викликало чималий інтерес. Адже той факт, що право Стародавнього Риму дало поштовх розвитку більшості європейських правових систем, як відзначали О.А. Підпригора та Є.О. Харіонов, стало для них “материнським” [20, с. 108] та взято за основу майже всіма країнами світу при створенні відповідних законодавчих баз, змушує замислитись.

Рецеповані, удосконалені в нових історичних умовах положення римського права сьогодні активно використовуються на практиці, у реальному житті. Метою статті є висвітлення ролі окремих положень римського права у створенні українського сімейного законодавства, його значення в розвитку сучасної української сім'ї.

Коло сімейних відносин досить широке – взаємини між чоловіком і дружиною, між батьками і дітьми, між родичами, які мають свої особливості й методи

регулювання. Зупинимося на особистих і майнових відносинах між подружжям, спробуємо відповісти на основне запитання: яку роль відводить цій галузі сімейних відносин українське законодавство в порівнянні з римським?

Відомий римський юрист Модестін визначав шлюб (*matrimonium*) як “союз чоловіка і жінки, єдність божественного і людського права” [21, с. 530]. Римське право знало два види законного шлюбу (*matrimonium iuris civilis*): *sine manu* (без влади чоловіка) і *cum manu* (із владою чоловіка), а також деякі правові положення з приводу співжиття чоловіка і жінки, що не могли одружитися з різних обставин, – конкубінат.

Сучасне українське законодавство визначає два поняття – законний шлюб і спільне проживання. Законний шлюб – союз чоловіка і жінки, зареєстрований в органах РАГС. Як бачимо, Сімейний кодекс України на види шлюб не розділяє. Спільне проживання в українському праві – співжиття чоловіка і жінки, що не зареєстрували свої відносини. Це законодавче поняття ще називають “громадянським шлюбом”. Однак ряд дослідників вважають, що таке визначення є помилкою [22, с. 36]. У дійсності стосунки між чоловіком і жінкою, що проживають спільно, іменуються фактичними шлюбними відносинами. Але зважаючи на те, що в суспільстві незареєстрований шлюб називають громадянським, ми вважаємо за доцільне вживати і цей термін.

Провівши аналогії між двома видами римського шлюбу і законним українським шлюбом, можна відзначити, що за своїми властивостями й ознаками законний український шлюб значно відрізняється від *cum manu* і, навпаки, має найбільш схожі риси із *sine manu*. А громадянський шлюб в Україні, як і конкубінат у Стародавньому Римі, має недостатнє за обсягом законодавче регулювання і де в чому не спричиняє ніяких правових наслідків.

Шлюб *cum manu* як в особистому, так і майновому плані будується на принципі підпорядкування дружини чоловіку (*manus*). Між партнерами існує нерівність. Вона виражається в тому, що на дружину покладаються вимоги загальнообов’язкового характеру, тоді як чоловіку надаються значні права щодо дружини [23, с. 174]. Чоловік міг покарати її, навіть продати в рабство; усе майно, придбане дружиною до шлюбу чи під час шлюбу, належало чоловіку як повному і безконтрольному власнику. Відповідно до ст. 54 Сімейного кодексу України, подружжя рівні між собою. Дружина і чоловік мають право за необхідності розподілити між собою обов’язки в родині [24].

Зовсім інші відносини склалися в римському праві в шлюбі без влади чоловіка. Порівнюючи український шлюб з римським *sine manu*, бачимо, що обидва будуються на принципі рівності. Шлюб *sine manu* не дозволяв чоловіку покарати, продати дружину – подружжя зобов’язані були ставитися один до одного з повагою. Про повагу говориться й у Сімейному кодексі України: згідно зі ст. 51 дружина, чоловік мають рівне право на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок і смаків. Схожими є і думки римського та українського суспільства, що визначають ідеал дружини-матері. Римляни визначають добру дружину як благочестиву, скромну і вірну, сидячу у прядки (*pia, pudica, lanifica, domiseda*), тоді як українці, поділяючи зміст цих слів, доповнюють їх ще таким

висловленням: мати повинна бути “берегинею” для своїх дітей. Але навіть якби погляди цих двох народів у визначенні ідеалу дружини і матері розходилися, то це можна було б пояснити різницею в часі, в якому існували держави. Адже в той чи інший період появляються нові моральні цінності і якості людини, котрі приходять на зміну застарілим.

У шлюбі *sine manu* верховенство чоловіка у сфері деяких сімейних взаємин все ж таки залишалося: для дружини було обов’язковим ім’я чоловіка, він вибирав методи і способи виховання дітей. У сучасному українському шлюбі, згідно зі ст. 54 Сімейного кодексу, усі найважливіші питання для життя родини повинні вирішуватися подружжям спільно, на основі рівності. Дружина при реєстрації шлюбу може взяти прізвище чоловіка, або залишити своє, або приєднати його прізвище до свого (ст. 35 Сімейного кодексу).

У майнових відносинах при шлюбі *sine manu* кожен з чоловіків мав право зберігати за собою майно, що належало йому до шлюбу чи було придбане протягом нього. В українському праві таке майно називається особистою приватною власністю дружини, чоловіка і його перелік чітко визначений у ст. 57 Сімейного кодексу України. Однак якщо майнові відносини між подружжям у шлюбі *sine manu* будувалися за принципом роздільності, майно чоловіка і дружини складало дві, зовсім незалежні одна від однієї маси [25, с. 455], то в українському законодавстві існує таке поняття, як спільна сумісна власність подружжя. Згідно зі ст. 60 кожна річ, придбана за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об’єктом права спільної сумісної власності подружжя і не складає окремі маси, як це було в римському праві.

Відповідно до встановлених моральних принципів римського суспільства, витрати сімейного життя ніс чоловік. Саме на нього було покладено матеріальне забезпечення дружини і дітей, витрати на ведення домашнього господарства. Українське суспільство покладає на чоловіка подібні обов’язки з матеріального забезпечення своєї родини, а дружина, коли для цього є причини, може стати домогосподаркою. Але це тільки моральні погляди суспільства, так би мовити, усталені положення, які в реальному житті, на практиці нерідко бувають іншими. На сьогоднішній день в Україні досить багато жінок, які, перебуваючи у шлюбі, успішно працюють нарівні з чоловіками, беручи на себе завдання поліпшити економічне становище родини. При цьому жінки не тільки працюють, а ще і поєднують свою працю з веденням домашнього господарства. Жінка-домогосподарка, погано це чи добре, стає вже рідкістю в Україні.

Цікавим є і той факт, що майнова заможність майбутнього нареченого і нареченої часто в римському суспільстві ставала причиною шлюбу з розрахунку. В останнє десятиліття такі шлюби не є рідкістю і в українському суспільстві. У Стародавньому Римі шлюб з розрахунку в основному передбачав “наявність багатого капіталу (майна)”. В Україні поняття “шлюб з розрахунку” означає не тільки майнову вигоду, а ще і моральну. Тобто тепер вступ подружжя у так названі шлюби-співдружності ґрунтується ще й на тому, які моральні якості майбутнього партнера, як він буде піклуватися про своїх дітей, чи зможе добре їх виховувати, наділяти любов’ю і повагою? [26, с. 9] Подібних питань можна

поставити чимало, але всі вони спрямовані на досягнення певної мети – стати до шлюбу з людиною, здатною створити міцну і сильну родину. Певні прошарки нашого українського суспільства засуджують такі шлюби, бо, на їхню думку, вони ґрунтуються не на взаємному коханні майбутніх чоловіка і дружини, а на простій симпатії та ощадливості. Але якщо існування “розважливих” шлюбів приведе до подальшого зміцнення і моральної стійкості всього суспільства, то їх розвиток, на наш погляд, просто необхідний – вони будуть балансом і регулятором у суспільстві між часто розривними і хитливими шлюбами “з полум’яного кохання”.

Порівнюючи український громадянський шлюб з римським співжиттям – конкубінатом, треба звернути увагу на причини, що послужили поштовхом до їх виникнення. Конкубінат створювали особи, шлюб між якими був заборонений законом (наприклад, шлюби між вільновідпущениками і представниками сенаторського стану [27, с. 532]). Щороку в нашій країні дедалі більше українців, вибираючи між законними стосунками і спільним проживанням, віддають перевагу останньому [28, с. 7]. Одні не хочуть нести певний тягар відповідальності й виконувати відповідні зобов’язання, що виникають внаслідок реєстрації шлюбу, інші не можуть узаконити свої стосунки через економічні труднощі. За статистикою, кожна п’ята дитина в Україні народжується в громадянському шлюбі. Ця тенденція зростає, тому неодружених скоро буде більше, ніж одружених.

І громадянський шлюб в Україні, і римський конкубінат в основному не спричиняє ніяких правових наслідків, у чому і є його відмінність від законного українського шлюбу. Однак у Сімейному кодексі України у ст. 74 визначено: якщо жінка і чоловік проживають однією родиною, але не одружені між собою, то майно, придбане ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності. На майно, котре є об’єктом права спільної сумісної власності жінки і чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою, також як і на майно осіб, що зареєстрували свій шлюб, поширюються положення розділу 8 Сімейного кодексу. З джерел римського права відомо, що майно в конкубінаті та в шлюбі *sine manu* залишалося роздільним. Звідси можна зробити висновок: у майновій сфері український громадянський шлюб відрізняється від конкубінату передусім тим, що в першому випадку все майно, придбане чоловіком та жінкою за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, а в останньому – таке майно було роздільним.

У римському сімейному праві особливе місце посідали такі два інститути, як придане (*dos*) і весільний дарунок (*donatio ante nuptias*). У сучасному українському законодавстві чітка регламентація цих двох інститутів відсутня. Сьогодні в українському суспільстві звичай давати придане дочці, коли та виходить заміж, має незначне практичне застосування. Його головна мета, як і в римському праві, полягала в допомозі молодій сім’ї у вирішенні матеріальних труднощів, які та має на початку свого існування. У Стародавньому Римі жінок, насамперед, потрібно було забезпечити приданим для того, щоб вони могли вийти заміж [29, с. 536]. Але якщо раніш звичай давати придане був обов’язком батьків усіх прошарків українського суспільства, то інститут весільного дарунка – подарунка,

який наречений підносив своїй нареченій перед весіллям, – мав поширення в найбільш заможних людей. Хоча, на наш погляд, у нових історичних умовах усе може змінитися і нам ще доведеться повернутися до цього питання.

Детальніше регулюється в Сімейному кодексі України шлюбний договір. У ст. 92 визначено: “Укладення шлюбного договору є правом, а не обов’язком осіб, котрі тільки подали заяву про реєстрацію шлюбу чи вже одружилися” [30, с. 6]. Законодавчо визначений він законом з 1992 р. і за цей період поки ще не одержав масового поширення в українському суспільстві. За свідченнями нотаріусів, кількість зареєстрованих шлюбних договорів дуже мала. Це можна пояснити як відсутністю відповідної правової культури, так і порівняно низьким життєвим рівнем більшості населення України, що робить недоречним складання шлюбного договору [31, с. 75]. На наш погляд, через певний час, зі зміною політичної та економічної ситуації, цей інститут у нашій державі стане затребуваним. Вже тепер для найбільш забезпеченої частини українського суспільства він стає невід’ємною частиною при реєстрації шлюбу, бо особи, які мають намір одружитися, добре розуміють: у разі розлучення тій чи іншій стороні є що втрачати.

Практики укладання шлюбного договору, що регулював усі майнові відносини подружжя за різних умов (наприклад, у разі розірвання шлюбу), у римському праві фактично не існувало. Разом з тим при передачі приданого чи весільного дарунка подружжя могло укласти договір, який до подробиць визначав правове становище цих двох майнових інститутів. Зі всього цього можна зробити висновок: римське право й у цьому разі є основою для розвитку такого виду договору, що вже нині став іменуватися шлюбним договором.

У Стародавньому Римі чоловік та дружина могли укласти між собою різні види цивільно-правових угод: купувати, продавати, наймати тощо. Але один із них – дарування – був можливим з певними обмеженнями. Іноді в літературі можна зустріти твердження: “Дарування між подружжям було категорично заборонено”. Насправді все виглядало дещо інакше. Дійсно, існувало загальне правило: дарування між чоловіком і дружиною не мало сили. Разом з тим список винятків був достатньо широким: дозволялося дарування на похорон, на випадок смерті, дарування дружиною чоловіку для просування по службі, для необхідних витрат за посадою, дарування в результаті вигнання, на випадок розлучення. Засуджувати в таких обмеженнях римське право не можна, бо мета введених змін полягала не в зменшенні прав римлян, а в тому, щоб шлюбний союз укладався, у першу чергу, не з матеріальної зацікавленості, а за покликком серця.

У порівнянні з римським, в українському законодавстві ніяких перешкод щодо укладання договору дарування немає. Згідно зі ст. 64 Сімейного кодексу дружина і чоловік мають право на укладання між собою всіх видів договорів, не заборонених законом, відносно майна, яке є їхньою особистою приватною власністю та об’єктом права спільної сумісної власності. Хоча, на наш погляд, для нашого суспільства деякі обмеження були б корисними, щоб шлюб створювали люди, маючи за мету не тільки майнові цілі.

Таким чином, проаналізувавши окремі положення римського сімейного права, ми переконалися в тому, що, по-перше, значна кількість інститутів і норм, котрі є нині частиною нашого повсякденного життя, зародилися саме у Стародавньому Римі. По-друге, римське право має дійсно позитивний вплив на створення українського сімейного законодавства і велике значення в розвитку сучасної української сім'ї. Не можна не погодитися з відомим грецьким мислителем Платоном: "У добре обладнаній державі першими законами повинні бути ті, які регулюють шлюб" [32, с. 46], а відповідно, і сім'ю. У римському праві сімейні відносини посідали важливе місце. Як підсумок, Римська держава була однією з найрозвинутіших у стародавньому світі. Отже, коли і в нашій країні розвитку сім'ї буде приділятися належна увага, то без сумніву й Україна стане процвітаючою державою.

Література

1. Панова Л. До питання про умови укладання шлюбу // Підприємство, господарство і право. – 2004. – № 12. – С. 32.
2. Поленак-Акимовская М., Пухан И. Римское право. – М.: Зерцало, 2006. – 498 с.
3. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права / Под ред. Д.В. Дождева. – М.: БЕК, 2000. – 400 с.
4. Бартошек М. Римське приватне право. – М.: Юрид. літ., 1989. – 447 с.
5. Дженнаро Ф. Институционный курс римского права. – М.: Статут, 2004. – 426 с.
6. Мануаль Хесус Гарсиа Гарридо. Казусы, иски, институты. – М.: Статут, 2005. – 812 с.
7. Цвайгер Конрад, Хейн Кетц. Введение в сравнительное правоведение. – М.: Международный отношения, 2000. – 479 с.
8. Покровский И.А. История римского права. – СПб.: Нева; СПБ "Летний сад", 1999. – 533 с.
9. Хвостов В.М. Система римского права. – М.: Спарк, 1996. – 522 с.
10. Новицкий И.Б. Римское право. – М.: Зерцало, 2007. – 395 с.
11. Дождев Д.В. Римське приватне право. – М.: Инфра-м-Норма, 2006. – 756 с.
12. Косарев А.И. Римское право. – М.: Юриспруденция, 2008. – 192 с.
13. Підпригора О., Харитонов Є. Римське право. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 512 с.
14. Харитонов Є.О. Основи римського приватного права. – Х.: Одісей, 2008. – 312 с.
15. Харитонов О.І., Харитонов Є.О. Порівняльне право Європи. – Х.: Одісей, 2006. – 623 с.
16. Иванов А.А. Римское право. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2008. – 415 с.
17. Жилінкова И.В. Брачный договор. – Х.: Ксилон, 2005. – 174 с.
18. Глиняна К.М. Значение понятия родства для развития семейных отношений в Древнем Риме // Римське право і сучасність: Матеріали V Міжнар. наук.-метод. конф. – О.: Фенікс, 2008. – С. 60-62.
19. Гринько С.Д. Історіографія питання рецепції римського права в Україні: Університет. наук. зап. University scientific notes // Часопис Хмельницьк. ун-ту упр. та права. – 2008. – № 1 (25). – С. 53-61.
20. Підпригора О., Харитонов Є. Проблеми вивчення римського права як підґрунтя сучасного цивільного права і порівняльного правознавства // Актуальні проблеми держави і права. – 2002. – № 13. – С. 108-113.
21. Памятники римского права / Под ред. К.И. Батыра. – М.: Зерцало, 1997. – 607 с.
22. Злотник І. Юридичні особливості фактичних шлюбних відносин // Юрид. журн. – 2004. – № 10. – С. 36-37.
23. Паламарчук О. Заключение и прекращение брака // Актуальні проблеми держави і права. – 2002. – № 13. – С. 170-176.
24. Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21-22. – Ст. 135.
25. Покровский И.А. История римского права. – СПб.: Нева; СПБ "Летний сад", 1999. – 533 с.
26. Никонова Л. Любовь... по расчету // Демократична Україна. – 2004. – 8 черв. (№ 85). – С. 9.
27. Памятники римского права / Под ред. К.И. Батыра. – М.: Зерцало, 1997. – 607 с.
28. Завальна І. Людина і право // Демократична Україна. – 2004. – 21 лип. (№ 86). – С. 7.

29. Памятники римського права / Под ред. К.И. Батыра. – М.: Зерцало, 1997. – 607 с.
30. Баранов Ф. Шлюбний договір // Уряд. кур'єр. – 2004. – 13 трав. (№ 88). – С. 6.
31. Коновалов Д. Сімейний кодекс України – шлях до Європи // Юрид. журн. – 2004. – № 10. – С. 75-78.
32. Павлова Л. Реалізація природного права на шлюб, сім'ю, материнство та батьківство // Право України. – 2004. – № 11. – С. 46-47.

УДК 347.921.4/5(477)

С.А. Чванкін

УЧАСТЬ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ОРГАНІВ ТА ОСІБ, ЯКИМ ЗАКОНОМ НАДАНО ПРАВО ЗАХИЩАТИ ПРАВА, СВОБОДИ ТА ІНТЕРЕСИ ІНШИХ ОСІБ

Відповідно до ч. 2 ст. 3 ЦПК, у випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися “органи та особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб або державні чи суспільні інтереси”. Ця стаття не зазначає, які саме особи можуть звертатися до суду за захистом прав, свобод та інтересів інших осіб. Коло цих осіб конкретизоване у ст. 45 ЦПК України.

Метою статті є визначення основних засад участі в цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб. Частково це питання розглядалось такими дослідниками, як Т. Дунас [1], А. Задніпровський [2], М. Косюта [3], Н.В. Руденко [4], В. Сапунков [5], С. Фурса [6].

Стаття 45 ЦК України об'єднала правила про участь у цивільному судочинстві як захисників прав, свобод та інтересів інших осіб не зовсім однорідних учасників: Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, прокурора, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичних і юридичних осіб. Кожен із названих суб'єктів має певну специфіку з точки зору функцій, мети і завдань, які покладаються на них законом, а також форм участі в цивільному процесі, передбачених ст. 45 ЦПК.

Так, у зазначеній статті йдеться про три форми участі в цивільному процесі на захист прав інших осіб: по-перше, звернення до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб, державних чи суспільних інтересів; по-друге, представництво інтересів громадян чи держави; по-третє, подання висновків у справі. Жоден із вищеперелічених суб'єктів не володіє правом брати участь у цивільному процесі в усіх трьох формах.

Участь у цивільному процесі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини передбачена ст. 45 ЦПК України в єдиній формі — звернення до суду з позовною заявою про захист прав, свобод та інтересів інших осіб, державних чи суспільних інтересів.

Пункт 10 ст. 13 Закону “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” від 23 грудня 1997 р. передбачає правило, згідно з яким Уповноваже-